

Dımaşk Eğitim Kurumlarının Hâimleri (11.-16. Yüzyıl): Vâkıf Tipolojisi ve Mekânsal Analiz

*The Patrons of Damascene Institutions of Learning (11th-16th Centuries):
The Typology of Endowers and Spatial Analysis*

Muhammet Enes Midilli

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
İstanbul, Türkiye,
enesmidilli@istanbul.edu.tr
<https://ror.org/03a5qrr21>

Öz: Bu makalede müstakil olarak medreselerin ve diğer eğitim kurumlarının tarihini konu edinmesi bakımından İslâm telif tarihinde benzersiz bir konuma sahip olan Dımaşklı tarihçi Abdülkâdir en-Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* adlı kitabı üzerinden 5. (11.) yüzyıldan 10. (16.) yüzyıla uzanan süreçte Dımaşk eğitim kurumlarının hâimleri incelenmektedir. Sosyal statüleri dikkate alınarak Dımaşk'ta eğitimin kurumsallaşmasına katkı sağlayan bu vâkıflar için (1) sultanlar ve hanedan mensupları, (2) ümerâ, (3) ulemâ ve (4) eşraf olmak üzere dörtlü bir tipoloji geliştirilmiş ve vâkıfların eğitim kurumlarıyla ilişkisi mekânsal analize tabi tutulmuştur. Araştırma sonucunda bu dönemde Dımaşk'ta inşa edilen eğitim kurumlarının 83'ünün ümerâ, 65'inin ulemâ, 46'sının hanedan mensupları ve 13'ünün eşraf tarafından vakfedildiği tespit edilmiştir. Bu vâkıfların hangi devletler döneminde vakıflarını kurdukları da kayıt altına alınmıştır. Buna göre ilk eğitim kurumları Fâtımîler (372-468/982-1075) döneminde vakfedilmiş, Selçuklu (468-497/1075-1104) ve Tuğteginli (497-549/1104-1154) hakimiyetinde yavaş yavaş kurumsallaşma ilk ciddi evresini Dımaşk'ı merkez edinen Zengîler (549-570/1154-1174) döneminde yaşamış ancak belirgin bir şekilde en fazla vakıfta bulunan zaman dilimi sırasıyla Eyyûbîler (570-658/1174-1260) ve Memlûkler (658-922/1260-1516) dönemleri olmuştur. Coğrafi Bilgi Sistemleri (GIS) kullanılarak yapılan mekânsal analiz neticesinde dört vâkıf tipinin de eğitim kurumlarını şehrin siyasi ve kültürel merkezi olan Emeviyye Camii bölgesinde yoğunlaştırdığı, bunu şehrin mekânsal gelişimine paralel olarak kuzeydeki Sâlihîyye ve batıdaki Şerefeyn bölgelerinin takip ettiği tespit edilmiştir. Hanedan mensupları, emîrler, bürokratlar, âlimler, kadınlar, tacirler ve zanaatkarlar gibi toplumun farklı kesimlerinden hayırsever vâkıflar tarafından kurulan muhtelif büyüklükteki eğitim müesseseleri Dımaşk'ta geniş bir kurumlar ağıının oluşmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Dımaşk, Nu'aymî, Medrese, Vakıf, Mekânsal Analiz.

Geliş Tarihi/Received: 01.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 13.05.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
15.06.2025

Abstract: This article explores the patrons of institutions of learning in Damascus from the fifth/eleventh to the tenth/sixteenth centuries through the lens of Damascene historian 'Abd al-Qâdir al-Nu'aymî's (d. 927/1521) *al-Dâris fî Târîkh al-Madâris*, a book devoted exclusively to the history of madrasas and other educational institutions in Damascus. A quadruple typology is developed for patrons/endowers who contributed to the institutionalization of learning in the city, and the findings indicate that 83 institutions were endowed by the military elite (*umarâ*), 65 by scholars (*ulamâ*), 46 by members of ruling dynasties, and 13 by notables (i.e. merchants and artisans). The first educational institutions in Damascus were endowed during the Fatimid period (n=4). The process of institutionalization, which progressed slowly under the Seljuks (n=2) and Tughtiginid rule (n=7), reached its first significant phase during the Zangid period (n=15). Distinctively, however, the most substantial increase occurred during the Ayyubid (n=100) and Mamluk periods (n=96). According to the spatial analysis using Geographical Information Systems (GIS), all four types of endowers concentrated their institutions of learning in the Umayyad Mosque area, which is the political and cultural center of the city. This region was followed by the Sâlihîyya quarter to the north and the Sharafayn district to the west, parallel with the city's spatial expansion over time. Educational institutions of various scales, endowed by philanthropic patrons from diverse segments of society, such as dynasty members, amîrs, civil bureaucrats, scholars, women, merchants, and artisans, contributed to the formation of an extensive institutional network in Damascus during the period under study.

Keywords: Islamic History, Damascus, al-Nu'aymî, Madrasa, Waqf, Spatial Analysis.

Giriş

İslam tarihinin ilk asırlarından itibaren eğitim faaliyetleri âlimlerin şahsî gayretleri ve fedakarlıkları ile sürdürülmüş, bilginin intikali camilerdeki ilim halkaları başta olmak üzere saraylardan âlimlerin evlerine, çarşılarından bahçelere kadar muhtelif mekânlarda gerçekleşmiştir. Eğitim için geniş bir coğrafyada yolculuklara çıkan âlimler tahsil ve tedris süreçlerindeki seyahat, konaklama, iâşe ve yazı malzemeleri gibi ihtiyaçlarını finanse edebilmek için ya kişisel servetlerini kullanmışlar ya ailelerinden destek almışlar ya da halife, vezir ve diğer bürokratlardan himaye görmüşlerdir. Ancak genellikle bir âlimin, ailesinin veya belirli bir hâminin sınırlı kaynaklarına dayalı bu himaye biçimlerinin sürekliliğini sağlayacak hukukî ve finansal bir zemin oluşmamıştır. Bununla irtibatlı olarak eğitim faaliyetlerine tahsis edilmiş standart mekânlar ve kurumlar, âlimlere tahsis edilmiş ve onlara düzenli gelir sağlayan ilmî kadrolar/mansıplar da İslam tarihinde nispeten uzun sayılacak bir dönem boyunca şekillenmemiştir. Bu hususta âlimlerin ve ilmî faaliyetlerin vakıf hukukuna dayanan eğitim kurumları tarafından desteklenmeye başlaması bir dönüm noktası olarak görülebilir. Eğitim alanında böylesi bir kurumsallaşmaya dönük erken kayıtlar 4. (10.) yüzyıla kadar geri gitse de¹ 5. (11.) yüzyıldan itibaren bilhassa Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) kurduğu Nizâmiye örneğiyle birlikte vakıf hukukuna dayanan medreseler yaygınlaşmaya başlamış, medresenin yanı sıra dârülhadis, dârülkur'ân, hankâh ve zâviye gibi vakıflarla desteklenen eğitim kurumlarının İslâm dünyasında hızla yaygınlaştığı bir kurumsallaşma süreci yaşanmıştır.

Kurumsallaşma sürecinin en iyi takip edilebileceği şehirlerden biri Dımaşk'tır. Zira Dımaşk bir dönem medrese kurumunu geliştirip yaygınlaştıran Selçuklular'ın hakimiyetinde bulunmuş (1075-1104), ardından Selçuklu kurumlarını tevarüs edip geliştiren Tuğteginliler (1104-1154), Zengîler (1154-1174), Eyyûbîler (1174-1260) ve Memlûkler'in (1260-1516) yönetimi altında önemli bir siyasi ve kültürel merkez olma vasfını sürdürmüştür. Diğer taraftan Dımaşk'a odaklanan zengin tarih ve tabakat literatürünün² yanında Memlûk-Osmanlı geçiş döneminde yaşayan Abdülkâdir en-Nuaymî'nin (ö. 927/1521) Dımaşk'ta kendi dönemine kadar kurulan eğitim kurumlarının tarihine hasrettiği *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*³ adlı eseri, eğitim alanındaki kurumsallaşmanın süreçlerini ve aktörlerini izlemeyi mümkün hale getirmektedir.

Gerek Nuaymî'nin eseri ve Dımaşk'ı merkeze alan zengin tarih ve tabakat literatürü gerekse Dımaşk'ın Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler gibi devletlerin himayesinde önemli bir ilim merkezine dönüşmesi, İslam dünyasında medresenin ve ulemânın tarihi üzerine çalışan pek çok araştırmacının ilgisini bu şehre yöneltmiştir. Dahası medrese ve ulemânın tarihini ele alan literatür içerisinde medresenin kurumsallaşması, ulemânın profesyonelleşmesi ve ulemâ-medrese-siyaset ilişkisi etrafındaki tartışmaları başlatan veya yönlendiren pek çok çalışma Dımaşk'a odaklanmaktadır. Gilbert'in Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Dımaşk'ta eğitimin kurumsallaşmasını ve ilmin meslek haline gelişini ele alan çalışmaları bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴ Ona göre İslam tarihinin önceki dönemlerinde âlimler ilmî faaliyetlerini sürdürürken geçimlerini sağlamak için çeşitli mesleklerde çalışmak durumunda kalırken 6. (12.) ve 7. (13.) yüzyılda Dımaşk'ta onlara düzenli tahsisat sunan eğitim kurumları ortaya çıkmıştır.⁵ Gilbert'in yaklaşımında "profesyonelleşme", Dımaşk'ta âlimlerin ilmî çalışmalarını sürdürmeleri karşılığında düzenli tahsisat almalarına ve ilmin meslek haline gelişine işaret ederken "kurumsallaşma" vakıf çerçevesinde âlimlere devamlı bir şekilde konaklayabilmeleri ve ilmî

1 Bu kayıtların bir değerlendirmesi için bk. Naci Ma'rûf, *Medâris kable'n-Nizâmiyye* (Bağdad: Matbaatu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1973).

2 Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde Şam bölgesinde telif edilen tarih eserleri hakkında bir değerlendirme için bk. Carl F. Petry, *The Mamluk Sultanate: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 226-230.

3 Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, thk. Cafer el-Hasenî (Dımaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948).

4 Joan Elizabeth Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship* (Berkeley: University of California, Doktora Tezi, 1977); a.mlf., "Institutionalization of Muslim Scholarship and Professionalization of the 'Ulamâ' in Medieval Damascus", *Studia Islamica* 52 (1980), 105-134.

5 Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus*, 58-59.

faaliyetlerini sürdürebilmeleri için standart mekânlar tahsis eden kurumların gelişmesini ifade etmektedir.⁶

Michael Chamberlain ise Eyyûbîler ve Memlûkler'in ilk dönemlerinde Dimaşk'a odaklandığı çalışmada bu şehirde medreselerin kuruluşunun en önemli etkisinin, ulemâya sunulan kadroların sayısındaki artış ve bu kadroların şehirdeki sosyal rekabeti dönüştürmesi olduğunu iddia etmiştir.⁷ Ona göre Dimaşk'ın yönetici seçkinleri medrese kurarak kendilerini şehrin kültürel ve siyasi alanına dahil etmişlerdir. Âlimler medresenin sunduğu kadrolar ve imkânlardan istifade ederken yönetici elit, medreseleri şehirdeki sosyal ve hukuki düzenin sağlayıcısı olan ulemâyı himaye etmenin bir aracı olarak görmüştür.⁸ Harun Yılmaz da Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Dimaşk medreselerine odaklandığı çalışmalarında medresenin asıl etkide bulunduğu sahanın ulemâ-siyaset ilişkileri olduğunu iddia etmiştir.⁹ Ona göre esasen fakihler için kurulan medreseler, Dimaşk ilmî hayatının merkezinde olmadığı gibi eğitimin hoca-talebe arasındaki şahsî ilişkiye dayanan karakterini de değiştirmemiştir. Âlimler medreselerin sunduğu kadrolar, düzenli tahsisat, ders mekânları ve hazır bir öğrenci grubuna hitap etme gibi imkânlardan faydalanırken Dimaşk medreselerinin çoğunun hâmisî konumundaki siyasi güç sahipleri hukuken meşru ve gayrimeşru olanı belirleme yetkisini elinde bulunduran ulemânın nüfuzundan istifade etmek istemiştir. Dolayısıyla Dimaşk'ta medrese, ulemâ ve siyasi güç sahipleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi dönüştürerek her iki zümrenin de ilgi odağı haline gelmiştir.¹⁰ Burada son olarak Hasen Şümeysânî'nin sadece Eyyûbî dönemi Dimaşk medreselerini ele alan ve büyük ölçüde Nuaymî'nin *ed-Dâris*'inde ve benzeri klasik kaynaklarda yer alan verileri bir analiz ve değerlendirmeye tabi tutmaksızın tekrarlayan envanter çalışmasına da işaret edilebilir.¹¹

Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Dimaşk'a odaklanan bu çalışmalar şehirde eğitimin kurumsallaşma sürecinin, ulemânın ilmî ve sosyal hayatına, özellikle de ulemâ ve siyasi güç sahipleri arasındaki ilişkiye etkisini anlamak bakımından önemli katkılar sunmuşlardır. Bununla birlikte eğitim kurumları arasında çoğunlukla medreseye ve medrese kurucuları arasında da özellikle siyasi güç sahiplerine odaklanmışlardır. Dolayısıyla medrese dışında vakıfla desteklenen dersler ihtiva eden cami, dârülhadis, dârülkur'ân, hankâh, zâviye, tekke ve türbe gibi kurumları çoğunlukla göz ardı etmişlerdir. Eğitim kurumlarının vâkıfları arasında siyasi güç sahiplerine odaklanmaları ise ulemâ, sivil bürokratlar, kadınlar, tacirler ve zanaatkarlar gibi toplumun farklı kesimlerine mensup diğer kurucu aktörlerin rollerinin yeterince değerlendirilememesine sebep olmuştur. Bu durum, söz konusu çalışmalar üzerinden Dimaşk'ta eğitim alanındaki kurumsallaşmaya dair bütünlüklü bir resim elde etmeyi zorlaştırmaktadır.

Diğer yandan bahis konusu çalışmalar kronolojik kapsam bakımından sınırlı bir zaman dilimine, çoğunlukla Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Dimaşk'a odaklanmışlardır. Bu tercih haklı bir gerekçeye dayanmaktadır. Zira Dimaşk'ı kendilerine siyasi ve kültürel merkez edinen Zengî ve Eyyûbî hanedanları döneminde eğitim alanında yoğun bir kurumsallaşma yaşanmış ve şehir ulemâ için bir cazibe merkezi haline gelmiştir.¹² Bununla birlikte Selçuklular'dan Osmanlılar'a uzanan dönemde Dimaşk'ta vakıfla desteklenen eğitim kurumlarını ve bu kurumların himayesini üstlenen aktörlerin rollerini bütünlüklü bir şekilde tespit etmeye ve değerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yapıldığında 5. (11.) yüzyıldan 10. (16.) yüzyıla uzanan zaman diliminde hangi dönemlerde veya hangi hanedanların hakimiyetinde kurumsallaşmanın ivme kazandığı, yavaşladığı veya çeşitlendiği, hangi dönemlerde hangi tip kurucuların ön plana çıktığı veya hangi dönemde Dimaşk'ın hangi bölgelerinin daha yoğun bir kurumsallaşmaya sahne olduğu gibi sorulara cevap vermek mümkün hale gelecektir.

6 Gilbert, "Institutionalization of Muslim Scholarship", 119.

7 Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

8 Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus*, 51-52, 75-77, 94-100.

9 Harun Yılmaz, "Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dimaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/40 (2016), 33-70; a.mlf., *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

10 Yılmaz, "Medrese Nedir?", 49-50, 56-57; a.mlf., *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*, 304-307.

11 Hasan Şümeysânî, *Medârisü Dimaşk fî 'asrî'l-Eyyûbî* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983).

12 Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*, 165-167.

Nuaymî'nin *ed-Dâris*'i böylesi bir incelemeye kaynaklık edebilecek kapsamlı bir kitaptır. Öncelikle isminden de anlaşılacağı üzere *ed-Dâris* müstakil olarak medreselerin ve diğer eğitim kurumlarının tarihini konu edinmesi bakımından İslâm telif tarihinde eşsiz bir konuma sahiptir.¹³ 845 (1442) yılında Dimaşk'ta doğan ve seksen yılı aşkın ömrünün hemen hemen tamamını bu şehirde geçiren ve yine bu şehirde kadılık ve müderrislik gibi adlî ve ilmî vazifeler üstlenen Nuaymî'nin eseri, Dimaşk'ın ve şehirdeki eğitim kurumlarının tarihine içeriden bir bakış sunmaktadır. Özellikle Dimaşk'ı merkeze alan biyografi ve tarih çalışmalarıyla tanınan Nuaymî çağdaşları tarafından "Dimaşk tarihçisi" olarak anılmıştır.¹⁴ Kurumsallaşmanın tarihi bakımından *ed-Dâris*'i önemli kılan hususların başında eserin muhtevasının Selçuklular'dan Osmanlılar'a uzanan dönemin tamamını kuşatacak bir kronolojik genişliğe sahip olması gelmektedir. Bu geniş kronolojik kapsam, Dimaşk eğitim kurumlarının sayısı, konumları, işlevleri ve vâkıfları/kurucuları etrafında meydana gelen değişim ve dönüşümleri artzamanlı (*diyakronik*) olarak incelemeye imkân tanımaktadır. Onun Dimaşk'taki her bir eğitim kurumunu kimin, hangi tarihte ve nerede inşa ettirdiğini, yani kurucusu ve vâkıfının kim olduğunu sistematik bir şekilde kaydedip onun biyografisi hakkında ayrıntılı bilgi vermesi kurumsallaşmanın hâmlerini tespit etmeyi, bu hâmler için bir tipoloji geliştirmeyi ve vâkıf-kurum-mekân ilişkilerine dair analizler yapmayı mümkün kılmaktadır.

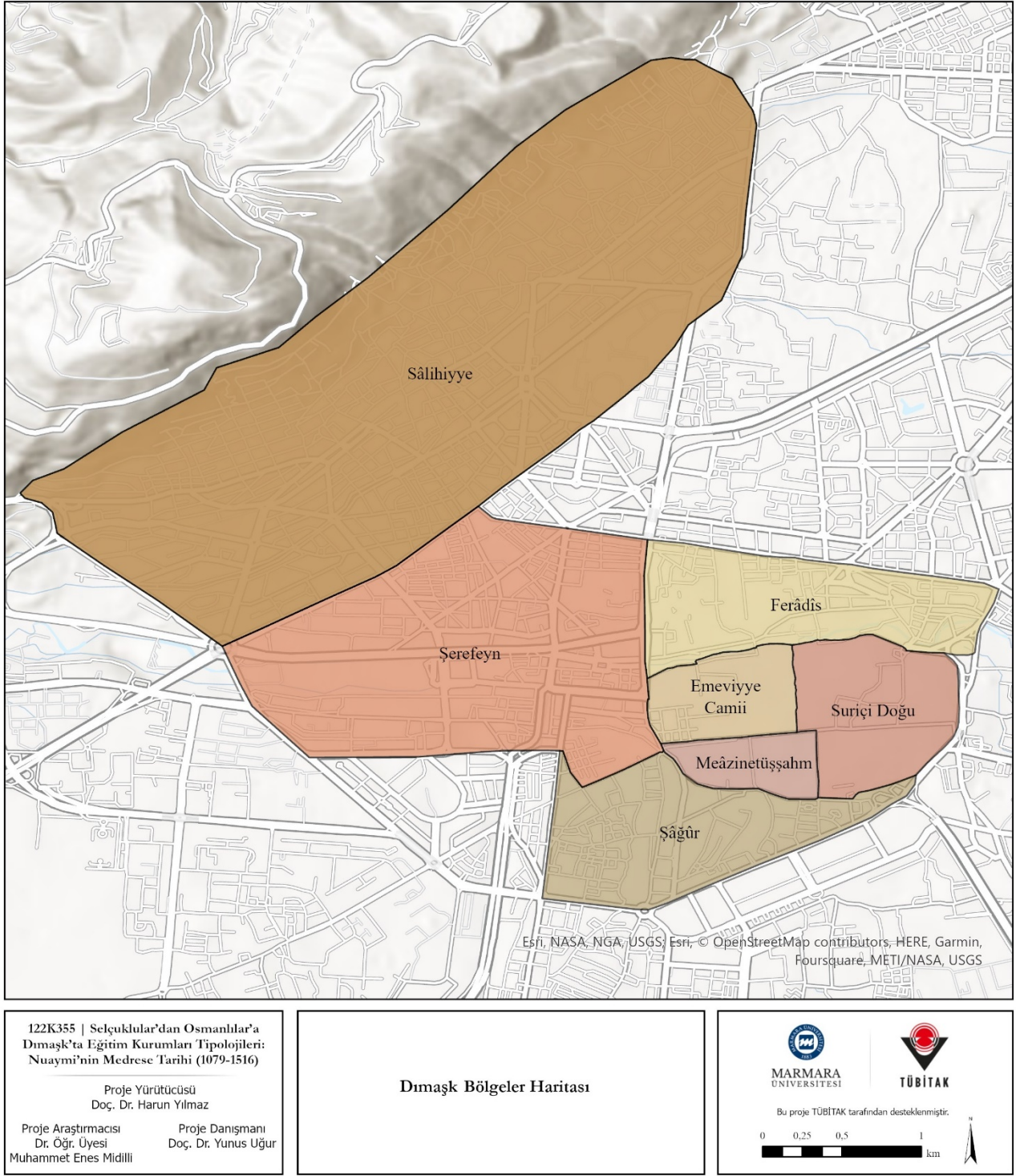
Bu makale Nuaymî'nin *ed-Dâris*'i üzerinden 5. (11.) yüzyıldan 10. (16.) yüzyıla uzanan süreçte Dimaşk eğitim kurumlarının hâmlerini tespit etmeyi, vâkıflar için bir tipoloji geliştirmeyi ve zaman içerisindeki dönüşümleri dikkate alarak hâmlerin kurumlarla ilişkisini mekânsal analize tabi tutmayı hedeflemektedir. Çalışmada *ed-Dâris* üzerinden Dimaşk'ta kurulan eğitim kurumlarının tamamının vâkıfları tespit edilmiş, toplumsal statüleri dikkate alınarak bu vâkıflar için dörtlü bir tipoloji teklif edilmiştir. Bunlar sırasıyla (1) sultanlar ve hanedan mensupları, (2) ümerâ, (3) eşraf ve (4) ulemâdır. Makalenin planını da yansıtan bu kategorilerin içerisinde birden fazla kurum vakfeden vâkıfların ve kadın vâkıfların üstlendikleri rollere de dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu dörtlü tipoloji üzerinden Dimaşk'ta hangi hanedanlar döneminde hangi tip vâkıfların öne çıktığı, hangi dönemde şehrin hangi bölgelerinde daha yoğun bir kurumsallaşma yaşandığı, bir başka ifadeyle hangi vâkıfların kurumlarını inşa etmek için şehrin hangi bölgelerini daha yoğun bir şekilde tercih ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Her bir vâkıf tipinin tesis ettiği kurumlar arasından temsil gücü yüksek örnekler seçilerek bunların tarihleri, konumları, vakfiyeleri ve işlevleri hakkındaki kayıtlar değerlendirilmiştir.

Yukarıda tasvir edilen türden bir mekânsal analiz yapabilmek için tarih kaynaklarından edinilen coğrafi veriyi bir yazılım vasıtasıyla haritaya aktarmayı ve bu kaynaklardan elde edilen bilgiyi mekânsal ilişkileri izleyebilecek şekilde yapılandırmayı mümkün kılan Coğrafi Bilgi Sistemleri'nden yararlanılmıştır. Nuaymî'nin *ed-Dâris*'te her bir kurum için kaydettiği konum bilgisi,¹⁵ bulunduğu bölge, kuruluş tarihi, kurucu ismi, kurucunun sosyal statüsü, yüzyıl ve hanedan gibi bilgiler kayıt altına alınmış, daha sonra bir yazılım vasıtasıyla konum (*spatial data*) ve niteliklerle ilgili (*attribute data*) veri setleri birbirleriyle ilişkilendirilip filtrelenerek haritalar üretilmiştir.

13 Nuaymî'nin öğrencisi Şemseddin İbn Tolun'un (ö. 953/1546) telif ettiği ve Dimaşk'ın Sâlihiyye mahallesindeki eğitim kurumlarının tarihine odaklanan *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye*'si ile *ed-Dâris*'in zeyilleri olarak değerlendirilebilecek Abdülbâsit el-Almevî'nin (ö. 981/1573) *Tenbihü't-tâlib'i* ve Abdülkâdir Bedrân'ın (ö. 1927) *Münâdemetü'l-atlâl'i* de Nuaymî'nin telif planını takip eden ve Dimaşk eğitim kurumlarının tarihi açısından ihmal edilmemesi gereken önemli kaynaklardır. Bk. Şemseddin Muhammed b. Ali İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*, thk. Muhammed Ahmed Dehmân (Dimaşk: Matbû'atu Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1980); Abdülbâsit el-Almevî, *Muhtasarü Tenbihü't-tâlib ve irşâdî'd-dâris ilâ ahvâli dûrilkur'ân ve'l-hadis ve'l-medâris* (Dimaşk: Dâru Sa'deddin, 2013); Abdülkâdir Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1985). Çalışma sırasında eğitim kurumlarının tarihleri ve konumları incelenirken bu kitaplardan da istifade edilmiştir.

14 Cengiz Tomar, "Nuaymî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ekim 2024).

15 Nuaymî eğitim kurumlarının Dimaşk'taki konumları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir ve buradan yola çıkarak bazı kurumların tam konumlarını tespit edebilmek mümkündür. Diğer taraftan bazı kurumların yalnızca şehirde bulundukları bölgeye işaret edildiğinden bunların konumları tespit edilememektedir. Bu sebeple bölgesi bilinse de tam konumu tespit edilemeyen kurumlar bu bölgede merkezî bir noktaya yerleştirilmiştir. Bu durumda bir noktanın konumu tam olarak tespit edilemese dahi bunun coğrafi bir bilgi olarak değerli olduğu ve esnek/tahmini konumların analiz edilebileceği göz önünde bulundurulmuştur. Coğrafi bilgi sistemleriyle yapılan tarih araştırmalarında bu probleme dikkat çeken bir çalışma için bk. Ian N. Gregory - Paul S. Ell, *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship* (Cambridge University Press, 2007), 39-40.

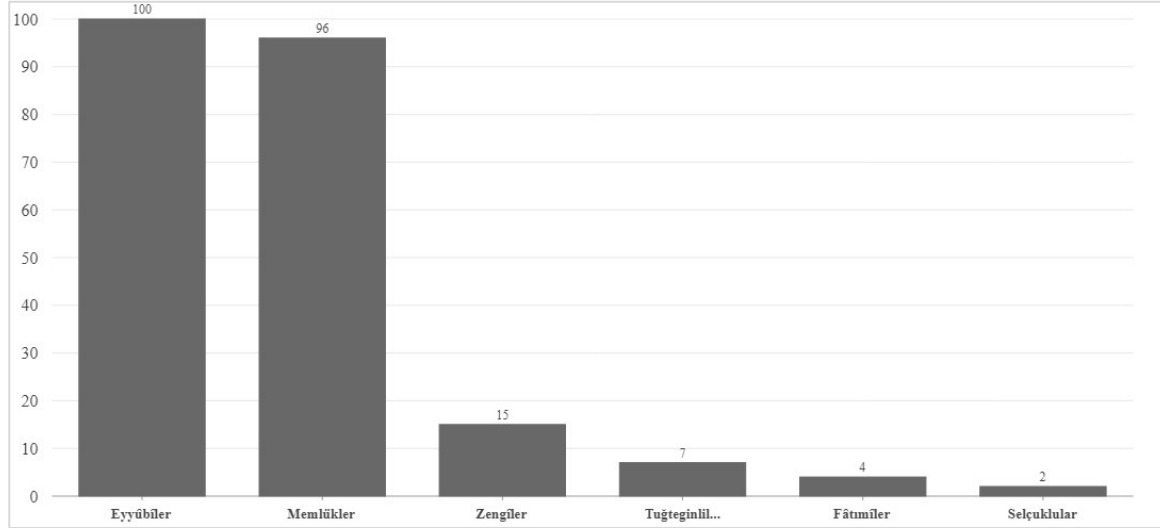

Harita 1: Dimaşk Bölgeler Haritası

Çalışmada *ed-Dâris*'te Dimaşk'ın mahalleleri için kullanılan isimlerden ve tahmini sınırlardan hareketle şehir şu bölgelere ayrılmıştır: Emeviyye Camii, Sur İçi Doğu, Meâzinetüşşahm, Ferâdîs, Şerefeyn, Şâğûr ve Sâlihiyye. Harita 1'de görülebileceği üzere bu bölgeler için farklı renkler belirlenmiştir. Makalenin ilerleyen kısımlarında yer verilen haritalarda şehrin bölgelerinin bu haritaya referansla takip edilmesi gerekir.

1. Sultanlar ve Hanedan Mensupları: Sultânî Eğitim Kurumları

Çalışma sırasında Nuaymî'nin *ed-Dâris*'inde Dimaşk'ta vakıf temelli eğitime ev sahipliği yapan 229 kurum tespit edilmiştir.¹⁶ Eserin kapsadığı zaman diliminde Dimaşk'ta altı farklı hanedan/devlet hüküm sürmüştür (kronolojik sırayla Fâtımîler [372-468/982-1075], Selçuklular [468-497/1075-1104], Tuğteginliler [497-549/1104-1154], Zengîler [549-570/1154-1174], Eyyûbîler [570-658/1174-1260] ve Memlûkler [658-922/1260-1516]). Bu devletlerden Eyyûbîler döneminde şehirde 100, Memlûkler döneminde 96, Zengîler döneminde 15, Tuğteginliler döneminde 7, Fâtımîler döneminde 4 ve Selçuklular döneminde 2 eğitim kurumu vakfedilmiştir (Grafik 1).

Grafik 1: Dimaşk Eğitim Kurumlarının Devletlere Göre Dağılımı

Kuruluş tarihi kesin ya da yaklaşık olarak saptanabilen 226 eğitim kurumunun 46'sı, yani yaklaşık %20'si sultanlar ve hanedan mensupları tarafından inşa edilmiştir. Bu 46 eğitim kurumunun devletlere göre dağılımına bakıldığında Eyyûbî hanedanına mensup vâkıflar, kurdukları 34 kurumla belirgin bir şekilde öne çıkmışlardır. Bunda Dimaşk'ın Şam Eyyûbîleri'nin siyasi merkezi olması, ayrıca devam eden Haçlı seferleri sebebiyle Mısır melikinin de sık sık Dimaşk'ta bulunması etkili olmuştur.¹⁷ Örnek vermek gerekirse Eyyûbîler'in Dimaşk meliklerinden el-Melikü'l-Muazzam İsa (615-624/1218-1227), Emeviyye Camii bölgesinde ilk olarak Nûreddin Zengî (ö. 569/1174) döneminde inşasına başlanan ve babası el-Melikü'l-Âdil (ö. 615/1218) döneminde inşası devam eden Âdiliyye Kübrâ Medresesi'ni 620 (1223) yılında tamamlatarak açmış ve bu medrese Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi boyunca şehrin önde gelen fakihlerinin ve kâdîkudâtların müderrislik yaptığı önemli eğitim kurumlarından birine dönüşmüştür.¹⁸ Aynı melik bir yıl sonra şehrin kuzeyinde Kâsiyûn Dağı eteklerindeki Sâlihiyye bölgesinde kendisine nispetle isimlendirilen Muazzamiyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir.¹⁹ 626-634 (1229-1237) yılları arasında Dimaşk'ta hüküm süren ve Eyyûbîler döneminde şehirde en fazla eğitim kurumu inşa ettiren hükümdar olan el-Melikü'l-Eşref Mûsâ (ö. 635/1237) ise Emeviyye Camii, Sâlihiyye ve Şâğûr bölgelerinde iki dârülhadis ve içerisinde birden fazla kıraat aliminin görevlendirildiği bir türbe ile bir cami inşa ettirmiştir (Harita 2).²⁰

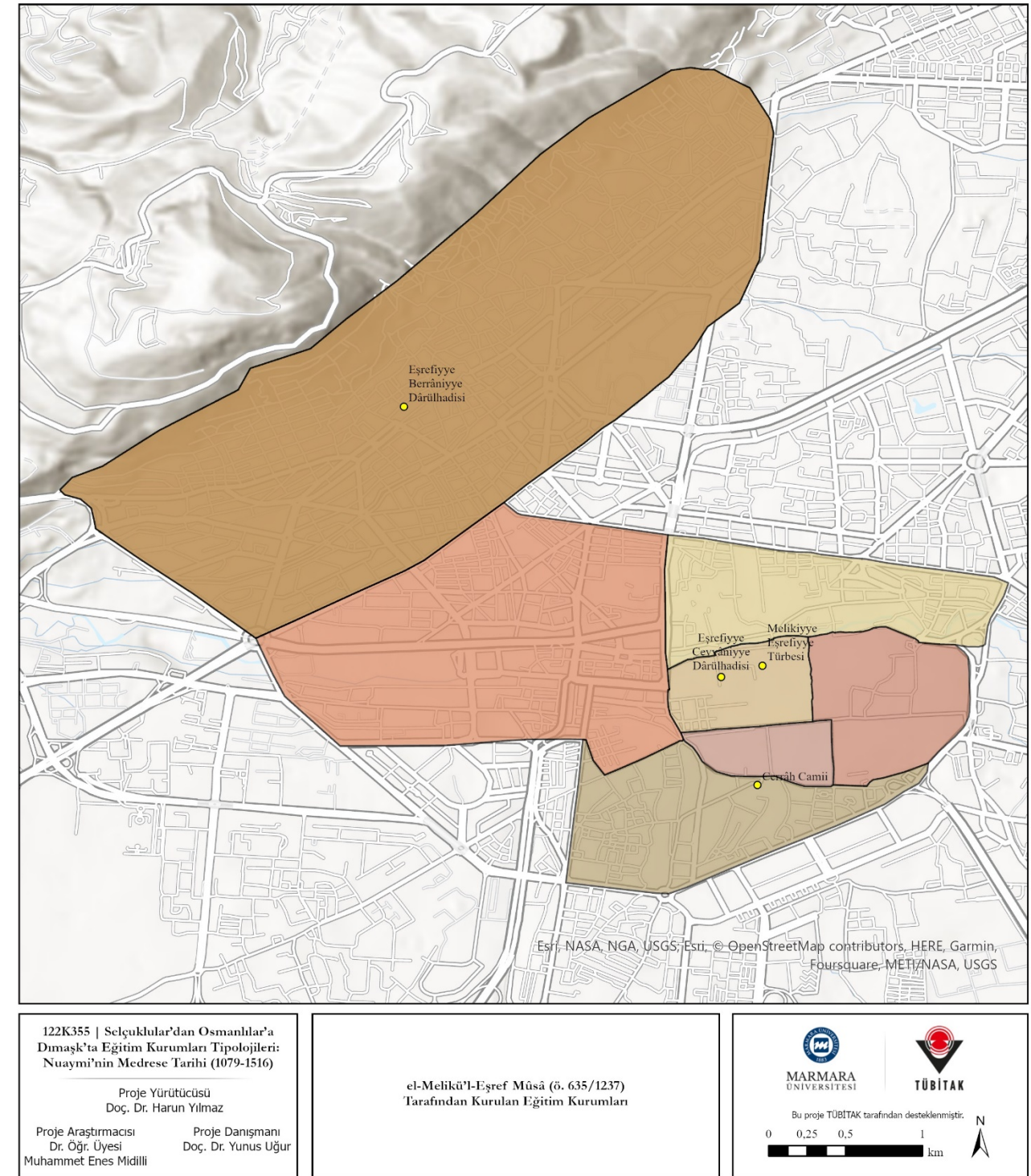
16 *ed-Dâris*'teki sırayla içerisinde vakıflı derslerin sürdürüldüğü bu eğitim kurumlarından 7'si dârülkur'ân, 16'sı dârülhadis, 3'ü dârü'l-kur'ân-dârülhadis, 126'sı medrese, 29'u hankâh, 3'ü ribat, 25'i zâviye, 14'ü türbe ve 6'sı camidir. Nuaymî, bu 229 kurumdan 3'ünün kuruluş tarihi hakkında bilgi vermediği için bu kurumların hangi yüzyılda veya hangi devletin hakimiyeti döneminde inşa edildiği tespit edilememektedir.

17 Selâhaddin Eyyûbî hakimiyeti altına aldığı Mısır-Şam bölgesini vefatına yakın aile üyeleri arasında paylaştırmış ve bu bölgede Kahire, Dimaşk, Halep ve Hama gibi şehirleri merkez edinen birden fazla meliklik kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (Albany: State University of New York Press, 1977), 41-85.

18 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/359-361; Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*, 81-82.

19 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/579-587.

20 630 (1233) yılında Emeviyye Camii bölgesinde inşa ettirdiği Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/19-47. 634 (1236-7) yılında Sâlihiyye bölgesinde inşa ettirdiği Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/47-55. Bu dârülhadislerden ilki sur içinde inşa edildiği için "Cevvâniyye", ikincisi ise sur dışında inşa edildiği için "Berrâniyye" sıfatını almıştır. 635 (1237) yılında inşa ettirdiği ve içerisinde kâriler görevlendirdiği Melikiyye Eşrefiyye Türbesi için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/291-298. 631 (1233-4) yılında Şâğûr bölgesinde inşa ettirdiği ve içerisinde on kârî görevlendirdiği Cerrâh Camii için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/420.

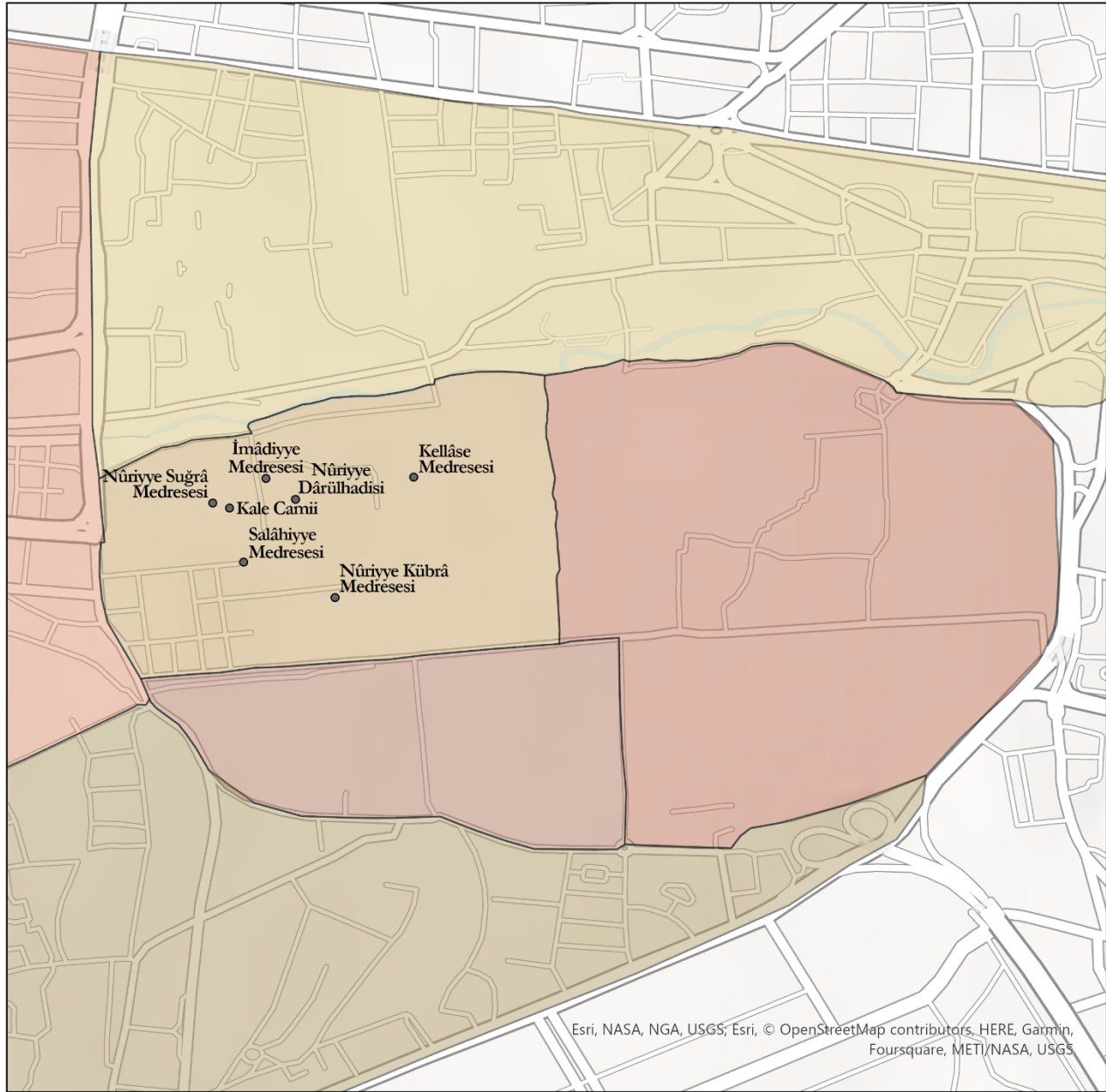

Harita 2: el-Melikü'l-Eşref Mûsâ Tarafından Vakfedilen Eğitim Kurumları

Eyyübî hanedanı mensuplarını 8 kurumla Zengîler takip etmiştir. Bu dönemde inşa edilen sekiz kurumun tamamı Emeviyye Camii bölgesinde yer almaktadır ve 549 (1154) yılında Dımaşk'ı hakimiyeti altına alan ve vefatına kadar yaklaşık yirmi yıl boyunca şehri yöneten Nûreddin Zengî'nin vakfıdır (Tablo 1, Harita 3). Dımaşk'ı kendisine merkez edinen Nûreddin Zengî'nin şehirde eğitim alanındaki kurumsallaşmaya ciddi şekilde ivme kazandıran ilk hükümdar olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 1: Nûreddin Zengî Tarafından Vakfedilen Eğitim Kurumları

	<i>İsim</i>	<i>Bölge</i>	<i>Kuruluş Tarihi</i>
1.	Kellâse Medresesi	Emeviyye Camii	555 (1160)
2.	İmâdiyye Medresesi	Emeviyye Camii	562'den önce (1167'den önce)
3.	Nûriyye Kübrâ Medresesi	Emeviyye Camii	563 (1167)
4.	Nûriyye Dârülhadisi	Emeviyye Camii	566 (1170)
5.	Nûriyye Suğrâ Medresesi	Emeviyye Camii	569'dan önce (1174'ten önce)
6.	Salâhiyye Medresesi	Emeviyye Camii	569'dan önce (1174'ten önce)
7.	Kale Camii	Emeviyye Camii	569'dan önce (1174'ten önce)
8.	Tâhûn Hankâhı	Belirsiz	569'dan önce (1174'ten önce)

122K355 | Selçuklular'dan Osmanlılar'a
Dimaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri:
Nuaymi'nin Medrese Tarihi (1079-1516)

Proje Yürütücüsü
Doç. Dr. Harun Yılmaz

Proje Araştırmacısı Proje Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Doç. Dr. Yunus Uğur
Muhammet Enes Midilli

Nûreddin Zengî (ö. 569/1174) Tarafından Kurulan
Eğitim Kurumları

Bu proje TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

Harita 3: Nûreddin Zengî Tarafından Vakfedilen Eğitim Kurumları

Neticede sırasıyla Zengîler ve Eyyûbîler döneminde vakfedilen 42 eğitim kurumunun da katkısıyla Dımaşk, İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiş, başta hanedan mensuplarının himayesiyle farklı bölgelerden gelen çok sayıda âlim Dımaşk'a yerleşmeyi ve bu eğitim kurumlarında ilmî vazifeler üstlenmeyi tercih etmiştir.²¹

Zengîler'i takiben sırasıyla Tuğteginliler'e mensup hanedan üyeleri 2, Selçuklular'a ve Memlûkler'e mensup hanedan üyeleri ise 1'er kurum vakfetmişlerdir.²² Dımaşk'ta 96 eğitim kurumunun inşa edildiği Memlûkler döneminde sadece bir sultanın Dımaşk'ta medrese vakfetmiş olması dikkat çekicidir. Bu durum muhtemelen Mısır'ı kendilerine siyasi, idari ve kültürel merkez edinen Memlûk sultanlarının himaye teşebbüslerini daha ziyade Kahire'ye yoğunlaştırmış olmalarından kaynaklanmaktadır.²³ Hatırı sayılır bir süre tahtta kalmış hemen her Memlûk sultanının Kahire'nin meşhur Mu'iz Caddesi'nde veya şehrin doğusundaki Kuzey Mezarlığı'nda -bu bölge Memlûk sultanlarının türbelerine ve eğitim kurumlarına ev sahipliği yaptığı için *Sahrâu'l-Memâlik* olarak da tanınmıştır- görkemli bir eğitim kurumu inşa ettirmiş olması bu tespiti destekler niteliktedir.²⁴

Nuaymî'nin *ed-Dâris*i üzerinden Dımaşk eğitim kurumlarına bakıldığında büyük çoğunluğu hanedana mensup olan kadın vâkıfların inşa ettirdikleri 21 eğitim kurumuyla kurumsallaşma sürecinde dikkate değer bir rol oynadıkları görülmektedir (Harita 4).²⁵ Her ne kadar ümerâ ve ulemâ ailelerine mensup kadınların da vakıfları bulunsun da hanedan mensupları özellikle ön plana çıkmıştır. İncelenen dönemde şehirde hanedan mensupları tarafından inşa edilen 46 kurumun 13'ünün kadınlar tarafından vakfedildiği dikkate alındığında bu kurucu tipi içerisinde kadınların rolü daha da belirgin hale gelmektedir. Bu 13 kurumun 12'sinin Eyyûbî ailesine mensup kadınlar tarafından vakfedilmiş olması ise özellikle dikkat çekicidir. Dımaşk'ın Eyyûbî hanedanının doğduğu yer olması ve Eyyûbî meliklerinin çoğunun burada medfun bulunması muhtemelen hanedan mensubu varlıklı kadınların hayırseverliklerini bu şehre yönlendirmesinin ardında yatan temel sebeplerdir.²⁶

21 Zengîler ve Eyyûbîler döneminde ulemânın Dımaşk'a geliş sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 171-183.

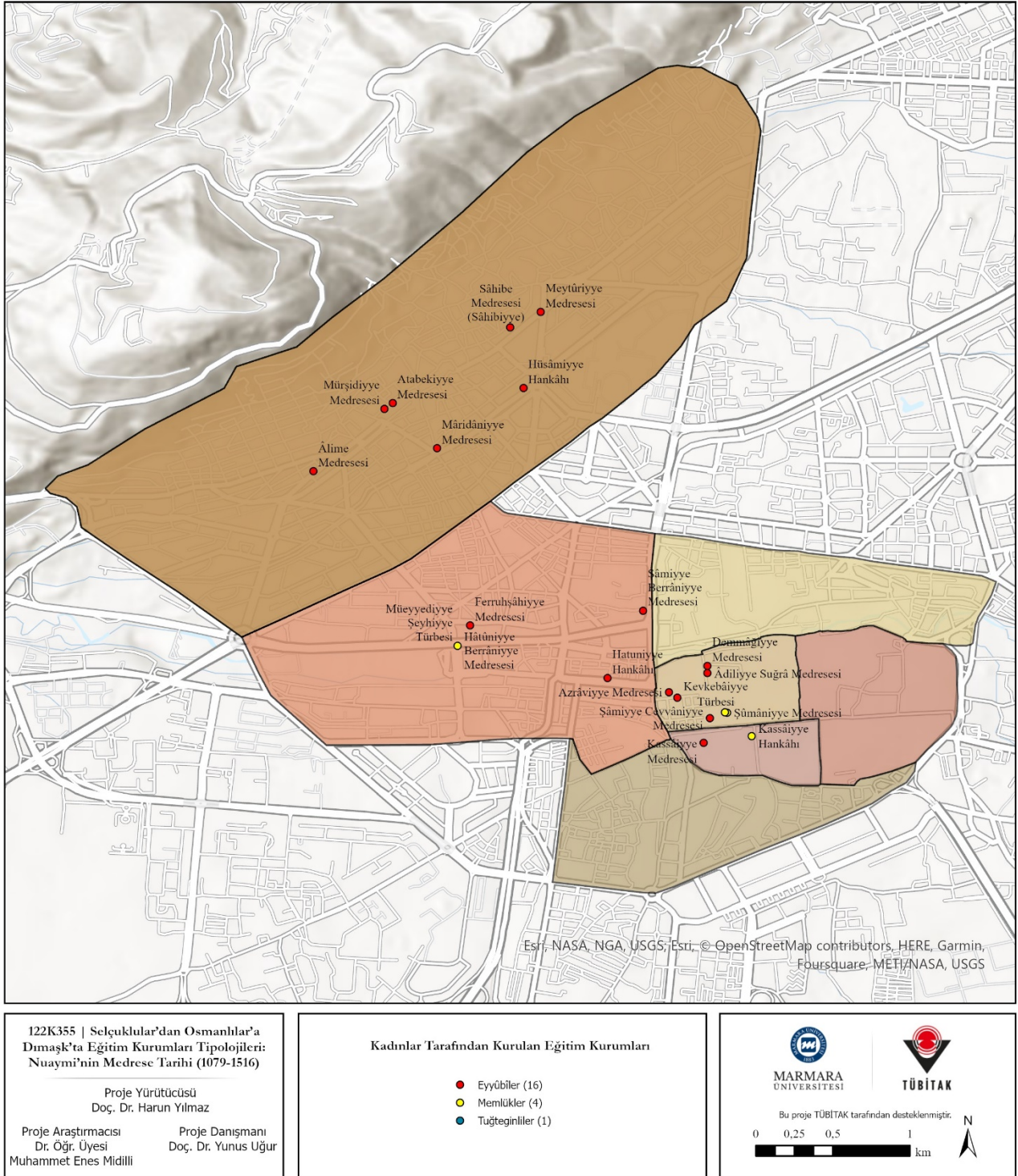
22 Selçuklu hakimiyetinde hanedan mensuplarınca inşa edilmiş tek eğitim kurumu Şerefeyn bölgesinde yer alan ve melik Dukak (488-497/1095-1104) tarafından vakfedilen Tavâvisiyye Hankâhı'dır. Bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/164-166. Tuğteginliler dönemine tarihlenen, hanedan mensupları tarafından vakfedilen ve Şerefeyn bölgesinde bulunan iki eğitim kurumunun ilki 529 (1135) yılından önce inşa edilen Hankâhu'l-Kasr diğeri ise 526 (1131-2) yılında inşa edilen Hâtûniyye Berrâniyye Medresesi'dir. Bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/502-507, 2/167-168. Memlûkler döneminde hanedan mensuplarınca inşa edilen tek eğitim kurumu ise Emeviyye Camii bölgesinde bulunan ve Memlûk sultanı el-Melikü's-Sâid Bereke (676-678/1277-1279) tarafından babası el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) adına vakfedilen Zâhiriyye Cevvâniyye Medresesi'dir. Sultan Baybars, oğlu tarafından Şâfiî ve Hanefî fıkıhı ile hadis eğitimi için vakfedilen bu medresenin yanında inşa edilen türbeye defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/348-359, 543-548. Zâhiriyye Cevvâniyye Medresesi'nin kuruluş sürecini ve vakfiyesini inceleyen bir çalışma için bk. Gary Leiser, "The Endowment of the Al-Zahiriyya in Damascus", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27/1 (1984), 33-55.

23 Muhammet Enes Midilli, "Ülemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.

24 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtatı ve'l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2013), 4/451-689; Hani Hamza, *The Northern Cemetery of Cairo* (Kahire: American University in Cairo Press, 2001).

25 Kadınlar tarafından vakfedilen 21 eğitim kurumunun 16'sı Eyyûbîler (12 hanedan mensubu, 3 ümerâ ailesi mensubu ve 1 ulemâ ailesi mensubu), 4'ü Memlûkler (3 ümerâ ailesi mensubu, 1'inin statüsü belirsiz) ve 1'i Tuğteginliler (hanedan mensubu) dönemine tarihlenmektedir.

26 R. Stephen Humphreys, "Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus", *Muqarnas* 11 (1994), 48-49.

Harita 4: Kadınlar Tarafından Kurulan Eğitim Kurumları

Emevîyye Camii, Sâlihiyye ve Şerefeyn bölgelerinde yoğunlaşan hanedan mensubu kadın vâkıflara ait kurumlara örnek vermek gerekirse Şâmiyye Cevvâniyye²⁷ ve Şâmiyye Berrâniyye²⁸ medreseleri Selâhaddin Eyyûbî'nin kız kardeşi Sittüşşâm Zümrüd Hatun (ö. 616/1220), Âdiliyye Suğrâ Medresesi²⁹ el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin'in (ö. 615/1218) kızı Zühre Hatun, Mâridâniyye Medresesi³⁰ el-Melikü'l-Muazzam'ın eşi Azizetüddin Ahsâ Hatun, Mürşidiyye Medresesi³¹ ise aynı hükümdarın kızı İsmetüddin

27 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/301-313.

28 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/277-300.

29 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/368-373.

30 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/592-594.

31 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/576-579.

Hatice Hatun tarafından inşa ettirilmiştir.³² Tuğteginliler döneminde kadınlar tarafından inşa edilen tek eğitim kurumu olan ve Şerefeyn bölgesinde yer alan Hâtûniyye Berrâniyye Medresesi ise Dımaşk Selçuklu meliki Dukak'ın (471-488/1095-1104) kız kardeşi ve Tâcû'l-Mülûk Börî'nin (522-526/1128-1132) hanımı olan Safvetü'l-Mülûk Zümrüd Hatun tarafından vakfedilmiştir.³³

2. Himâyenin Öncüleri: Ümerânın Eğitim Kurumları

5. (11.) yüzyıldan 10. (16.) yüzyıla uzanan süreçte Dımaşk'ta en fazla eğitim kurumu ümerâ tarafından inşa edilmiştir. Burada ümerâ terimi ile öncelikle incelenen dönemde askerî bir eğitim alıp bu sahada tecrübe kazandıktan sonra idarî/bürokratik vazifeler üstlenen kimseler kastedilmektedir. Ancak önemli bir kısmı askerî bir kökenden gelmiyor olsa da tipolojide belirli bir birlik sağlamak adına kâtiplik ve nâzırlık gibi idarî ve mâlî görevler üstlenen sivil bürokratlar da ümerâ kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir.³⁴

Dımaşk'ta eğitim alanındaki kurumsallaşma ümerâ ve ulemâ arasındaki ilişkileri yoğunlaştırmış ve eğitim kurumları, 6. (12.) ve 7. (13.) yüzyıldan itibaren bu iki zümrenin nüfuzlarının kesiştiği bir alan olmuştur. İncelenen dönemde prestijli askerî ve idarî görevler üstlenen emîrlar, vakfettikleri eğitim kurumları aracılığıyla toplumsal düzenin tesisinde önemli rol oynayan ve toplum içerisinde saygın bir konuma sahip olan ulemâyı himaye etme ayrıcalığına sahip olurken âlimler de bu eğitim kurumlarının sunduğu konaklama, iâşe, ders mekânı, aylık düzenli tahsisat ve istikrarlı bir öğrenci grubuna hitap etme gibi imkânlardan istifade etme imkânı bulmuştur. Bir başka deyişle ulemâ ile arasındaki bağı güçlendirerek siyasi, kültürel ve sosyal alanlardaki nüfuzlarını arttırmak ve şehirdeki hayatın işleyişine dahil olmak isteyen emîrlar için eğitim kurumu vakfetmek giderek önemli hale gelmiştir.³⁵ Şüphesiz eğitim kurumu vakfeden emîrlar, ilim ehline destek olmakla uhrevî bir karşılık da ummuşlardır. Pek çok emîrin vakfettiği eğitim kompleksinin içerisinde türbe inşa ettirerek buraya defnedilmiş olması öncelikle bu gayeyle ilişkilidir.³⁶

Sahip oldukları motivasyonlar bir kenara bırakılacak olursa genelde incelenen periyodun tamamında özelde ise Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde vakfettikleri kurumların sayısı itibarıyla eğitimdeki kurumsallaşmanın en önemli aktörlerinin ümerâ olduğunu söylemek mümkündür. Bu emîrların hanedanlara göre dağılımına bakıldığında ise 38'inin Eyyûbîler, 35'inin Memlûkler ve 6'sının Zengîler döneminde yaşadığı görülmektedir (Harita 5).³⁷ Nûreddin Zengî'nin ordu kumandanı (*emîru'l-cüyûş*) olan, Zengîler'in Haçlılarla ve Fâtımîler'le mücadelesinde önemli roller üstlenen ve Selâhaddin Eyyûbî'nin amcası olan Eseddüddin Şîrkûh'un (ö. 564/1169) inşa ettirdiği Esediyye Medresesi emîr medreselerine örnek olarak zikredilebilir. Şîrkûh, Dımaşk surlarının batısında kalan Şerefeyn bölgesinde inşa ettirdiği bu medreseyi Şâfiî ve Hanefî mezhebine mensup fakihler için vakfetmiştir.³⁸ Eyyûbîler dönemi emîrlarından olan Rûkneddin Menkürs (ö. 631/1234)³⁹ ise biri Dımaşk surları içerisinde Emeviyye Camii bölgesinde yer alan ve Şâfiî fakihlerine tahsis edilen Rûkniyye Cevvâniyye⁴⁰

32 Eyyûbîler döneminde kadınlar tarafından inşa edilen eğitim kurumlarının bir envanteri ve değerlendirmesi için bk. Humphreys, "Women as Patrons". Memlûkler döneminde Kahire'de kadınlar tarafından vakfedilen eğitim kurumları hakkında bir değerlendirme için bk. Jonathan P. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 161-165.

33 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/502-507.

34 Emîr/ümerâ teriminin İslam tarihindeki kullanımları hakkında bilgi için bk. Abdülazîz ed-Dûrî, "Emîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Kasım 2024).

35 Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus*, 51-52, 75-77, 94-100; Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 205, 236.

36 T. H. Emil Homerin, "Saving Muslim Souls: The Khânqâh and the Sufi Duty in Mamluk Lands", *Mamlûk Studies Review* 3 (1999), 68-69. Bazi örnekler için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/215-216, 426-427, 430-431, 455, 529.

37 Bunların dışında Dımaşk'ta Fâtımî hakimiyeti dönemine tarihlenen Sâdiriyye Medresesi ile Tuğteginliler döneminde inşa edilen Emîniyye ve Belhiyye medreseleri emîrlar tarafından vakfedilmiştir. Bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/177-179, 481, 537-539. Sâlihiyye bölgesinde yer alan ve bir emîr tarafından vakfedilen Cemâliyye Medresesi'nin ise kuruluş tarihi ve vâkıfının (Emîr Cemâleddin Yûsuf) vefat tarihi tespit edilememiştir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/488.

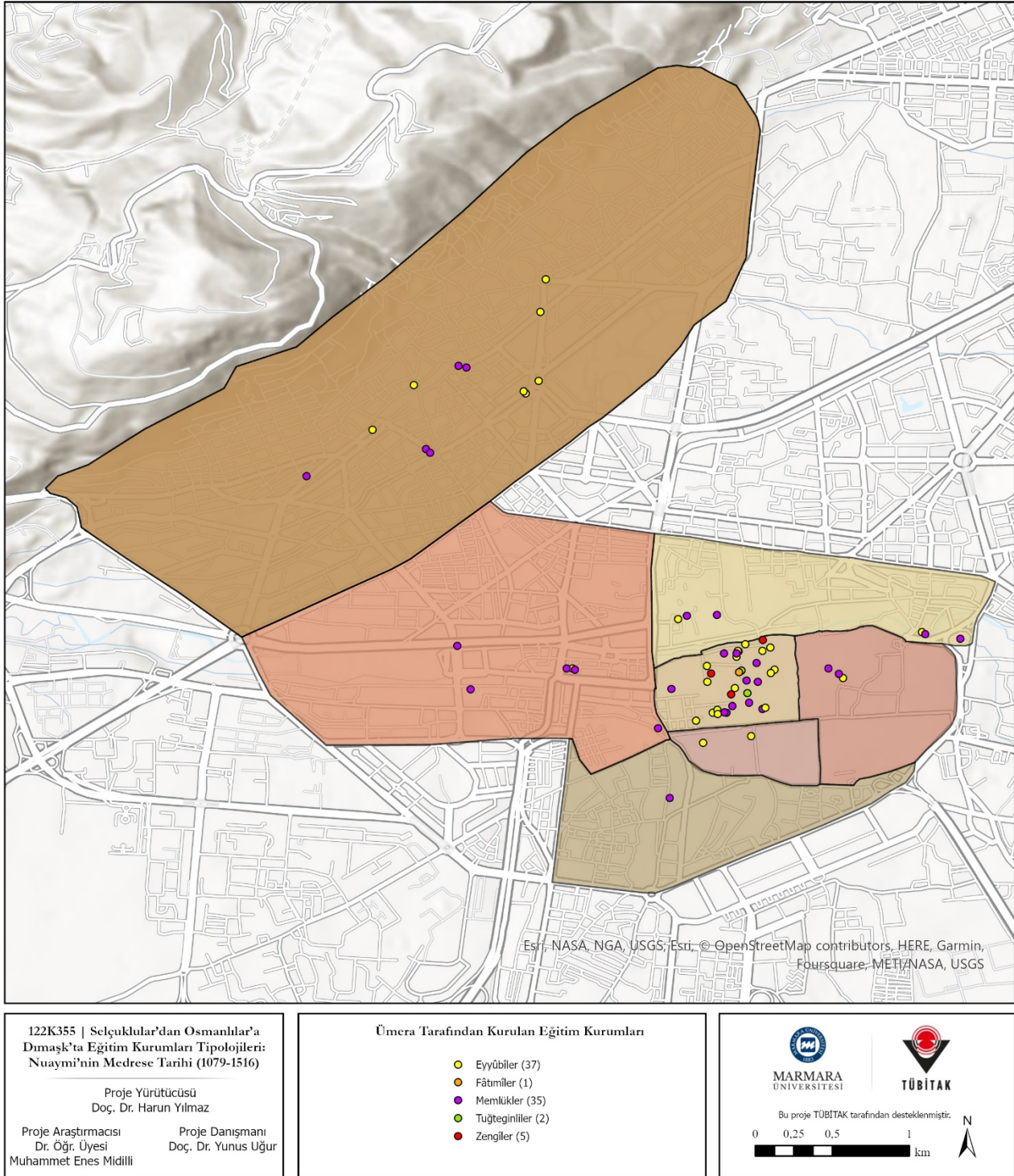
38 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/152-157.

39 Rûkneddin Menkürs, Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in kardeşi Feleküddin Süleyman'ın azatlısı olup takvası ve hayırseverliğiyle şöhret bulmuş bir emîrdir. Bk. Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr, 1997), 17/615-616; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/519; Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 85, 101-102.

40 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/253-265.

diğeri şehrin kuzeyindeki Sâlihiyye bölgesinde yer alan ve Haneffî fakihlerine tahsis edilen Rükniyye Berrâniyye⁴¹ olmak üzere iki medrese vakfetmiştir.

Harita 5: Ümerâ Tarafından Kurulan Eğitim Kurumları

Bu kurucu tipinde Memlûkler döneminde inşa edilen eğitim kurumlarına Zeynüddin Abdülbâsıt'ın (ö. 854/1451) Sâlihiyye bölgesinde 836 (1432-3) tarihinde sûfler için vakfettiği Bâsitiyye Hankâhı örnek verilebilir.⁴² Memlûkler'in siyasi merkezi Kahire'de sultanın hazinesinin nâzirliği (*nâzirü'l-hizâne*) ve ordu nâzirliği (*nâzirü'l-cüyûş*) gibi prestijli vazifeler üstlenen Zeynüddin Abdülbâsıt, Dimaşk'taki bu hankâhın yanı sıra Kahire, Kudüs, Gazze, Mekke ve Medine'de de her biri "Bâsitiyye" ismiyle anılan bir

41 Rükneddin Menkürs geniş vakıflarda bulunduğu bu medrese bünyesinde kendisi için bir türbe inşa ettirmiş ve buraya defnedilmiştir. Bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/519-520.

42 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/141-143.

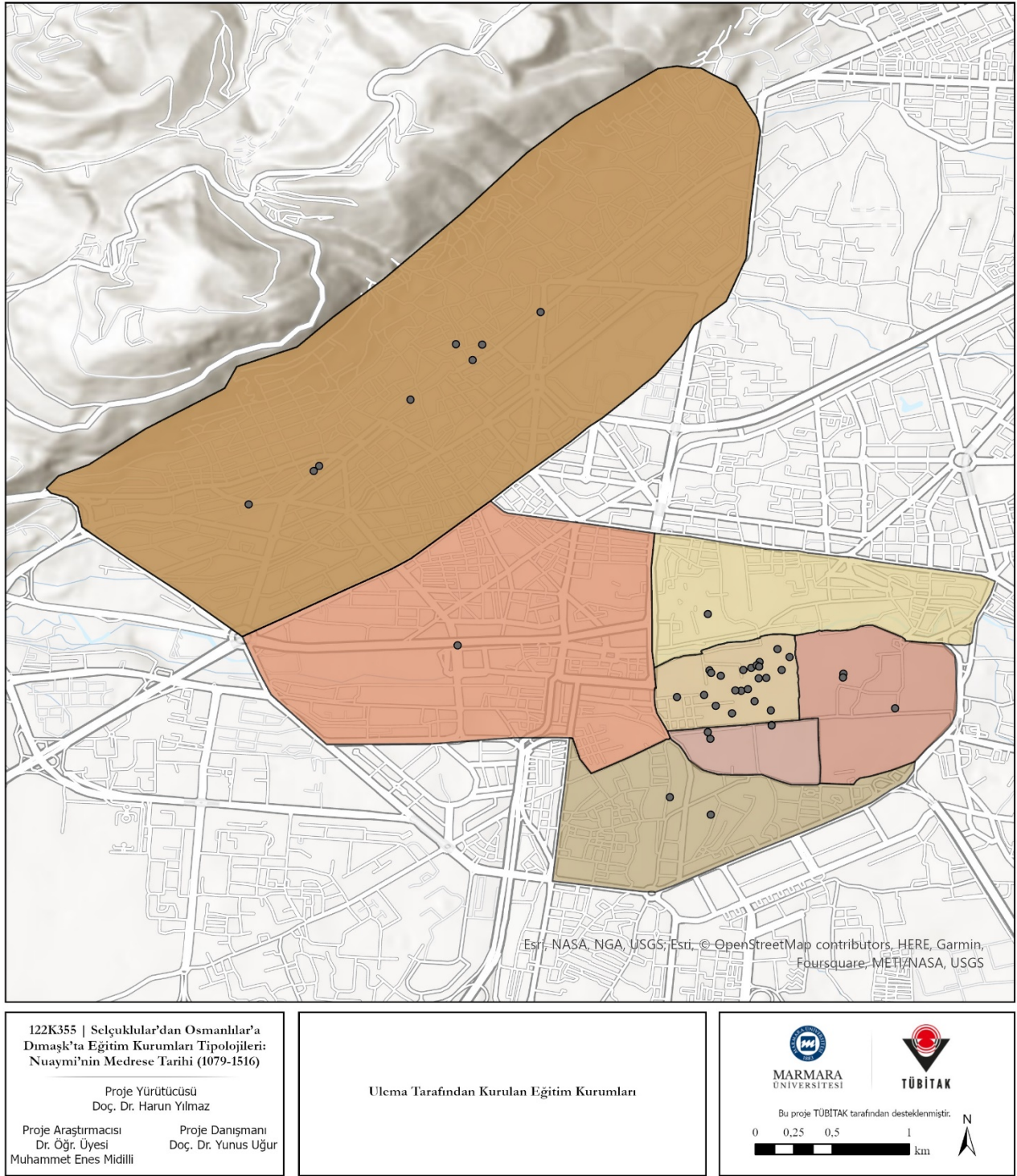
dizi eğitim kurumu inşa ettirmiştir.⁴³ Dimaşk'taki Bâsitiyye, vâkıfın Sâlihiyye bölgesinde el-Cisrû'l-Ebyaz mevkiinde yer alan evini bir eğitim kurumuna dönüştürmesiyle kurulmuştur ve bünyesinde sûflere tahsis edilen hankâhın yanı sıra çocukların eğitimi için vakfedilmiş bir *küttâb* da barındırmaktadır.⁴⁴ Bir kurucu olarak Zeynüddin Abdülbâsıt örneği, incelenen dönemde bir bürokratin Kahire'den Dimaşk'a ve Mısır, Şam ve Haremeyn'de bulunan diğer şehirlere uzanan vakıflar ağını ve eğitim alanındaki kurumsallaşmaya katkısını izleyebilmek bakımından özellikle dikkat çekicidir.

3. Âlimlerin Âlimleri Himayesi: Ulemânın Eğitim Kurumları

Başta medrese olmak üzere dârülhadis, dârülkur'ân, hankâh ve zâviye gibi müesseseler her şeyden önce ders verecek âlimler ve ilim tahsil edecek öğrenciler için vakfedilmiştir. Ele alınan dönemde Dimaşk'ta âlimler, sadece bu kurumların sunduğu imkânlardan istifade etmekle kalmamışlar, imkânları nispetinde bizzat kendileri de 65 eğitim kurumu vakfederek kurumsallaşma sürecine aktif bir şekilde katkı sağlamışlardır. Âlimlerin en fazla eğitim kurumu inşa ettikleri zaman dilimi sırasıyla Memlûkler (32) ve Eyyûbîler (25) dönemidir ve bu kurumlar Dimaşk'ta Emeviyye Camii ve Sâlihiyye bölgelerinde yoğunlaşmıştır (Harita 6).

43 Zeynüddin Abdülbâsıt'ın vakfı olan ve "Bâsitiyye" ismiyle anılan eğitim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Daisuke Igarashi, "Madrasahs, Their Shaykhs, and the Civilian Founder: The Bâsitiyyah Madrasahs in the Mamlûk Era", *Orient* 48 (2013), 79-94. Kudüs'teki Bâsitiyye Medresesi için bk. Muhammet Enes Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 302.

44 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, 1/277-278.

Harita 6: Ulemâ Tarafından Kurulan Eğitim Kurumları

Mevcut kurumlara yenilerinin eklenmesiyle birlikte özellikle Memlûkler döneminden itibaren eğitimle ilgili mansıpların sayısı hızla artmış ve seçkin âlimlerden bazıları birden fazla mansıba aynı anda sahip olarak hatırı sayılır bir zenginlik elde etmişlerdir. Bu durum âlimlerle öğrencileri arasındaki ilmî ilişkiye bir himaye boyutu eklemiş, bazı âlimler çeşitli eğitim kurumlarındaki vazifelerine yakın öğrencilerini nâip olarak atamış veya bazı örneklerde kendi mansıplarını öğrencilerine devretmişlerdir.⁴⁵ Bazı

⁴⁵ Berkey, *The Transmission of Knowledge*, 45, 107-119. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) Kahire'de Mengütemürîyye Medresesi ve Baybars el-Çaşnîrî Hankâhî'ndeki hadis müderrisliği vazifelerine yakın öğrencisi İbn Hızır el-Kusûrî'yi (ö. 852/1448) nâip olarak ataması hakkında bk. Halit Özkan, "Hocaya Adanmış Bir Ömür: İbn Hacer ve İbn Hızır Bağlamında Memlûklerde Ulema Arası Himaye İlişkileri", *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024), 8.

âlimlerse bu himaye biçimlerinin ötesine geçerek doğrudan eğitim kurumu vakfetme yoluna gitmişler, böylece vâkıf sıfatıyla kurumsal himayenin önemli aktörleri haline gelmişlerdir.

Musul'da doğan Bağdat, Vâsıt, Sincâr ve Halep gibi şehirlerde ders verip kazâî görevler üstlendikten sonra Dımaşk'a gelen ve burada kâdılkudâtılık vazifesine atanan şehrin önde gelen âlimlerinden Şerefüddin İbn Ebî Asrûn (ö. 585/1189),⁴⁶ Emeviyye Camii'nin batısında kendi ismiyle anılan Asrûniyye Medresesi'ni inşa ettirmiş, vefat ettiğinde de buraya defnedilmiştir. Medresenin müderrisliğini kendi neslinden gelecek âlimlere tahsis etmiş, bunların müderrisliğe ehil olmaması durumunda yerlerine nâip atanmasını şart koşmuştur. Vâkıf olarak medresedeki öğrenci sayısının yirmiyi aşmamasını ve derslerde kendisinin Şâfiî fıkına dair telif ettiği eserlerinin okunmasını şart koşmuştur.⁴⁷ Asrûniyye'nin vakıf şartları, saygın bir âlimin, ilmî birikimini gelecek nesillere aktarma konusunda medreseyi önemli bir vasıta olarak tasavvur ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Memlükler döneminde 9. (15.) yüzyılın sonlarında Emeviyye Camii'nin güneyindeki Meâzinetüşşahm bölgesinde kurulan Haydırıyye Darülkur'ânı ise Dımaşk'ta Şâfiî kâdılkudâtılığı yapmış Kutbüddin el-Haydırî'nin (ö. 894/1489) vakfıdır. Dımaşk, Kudüs, Ba'lebek, Mekke, Medine, Dimyat, ve Kahire gibi şehirde İbn Hacer el-Askalânî ve Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448) gibi döneminin önde gelen âlimlerinden nahiv, kıraat, hadis ve fıkıh gibi ilimleri tahsil eden ve ardından Dımaşk'ta Eşrefiyye Dârülhadisi'nin şeyhliği, beytül mâl vekilliği, sır kâtipliği ve Şâfiî kâdılkudâtılığı gibi prestijli ilmî, bürokratik ve kazâî mansıplara getirilen Kutbüddin el-Haydırî, inşa ettirdiği dârülkur'âna kıraat ilmini tahsil edecek öğrencilerin yanı sıra tasavvufî vazifelerini yerine getirecek dervişler (*fukarâ*) atamış ve onlar için zengin vakıflar tahsis etmiştir.⁴⁸

4. Ticaretten Bilginin Himayesine: Eşrafın Eğitim Kurumları

Tacirler ve zanaatkarlardan oluşan eşraf statüsündeki vâkıflar da ticaretten elde ettikleri gelirin bir kısmıyla âlimleri ve eğitim faaliyetlerini himaye etmek üzere vakıflar tesis ederek eğitim kurumları inşa ettirmişlerdir. Buraya kadar incelenen diğer kurucu tiplerine kıyasla eşrafın vakfettiği 13 kurum görece daha az olmakla birlikte onların üstlendiği rol, toplumun farklı kesimlerinden vâkıfların eğitimin kurumsallaşma sürecine yaptığı katkıyı göstermesi bakımından önemlidir (Harita 7).

Emeviyye Camii'nin doğusunda yer alan ve Eyyûbîler döneminde 600 (1203-4) yılında inşa edilen Revâhiyye Medresesi, Dımaşk'ta eşrafın vakfı olan eğitim kurumları arasında öne çıkan örneklerden biridir. Şehrin varlıklı tacirlerinden Zekiyyüddin Ebû'l-Kâsım Hibetullah İbn Revâha (ö. 622/1225) tarafından Şâfiî mezhebine mensup fakihler için kurulan bu medrese, başta İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Nevevî (ö. 676/1277)⁴⁹ olmak üzere Eyyûbîler ve Memlükler dönemi boyunca şehrin önde gelen âlimlerine ev sahipliği yapmıştır.⁵⁰ Bir tacir tarafından inşa edilen Revâhiyye, ele alınan dönem boyunca Dımaşk'ın önemli medreselerinden biri olmaya devam etmiştir. Nuaymî'nin 9. (15.) yüzyılın sonlarına kadar burada müderrislik yapan âlimlerin isimlerini ve biyografilerini kayıt altına almış olması, medresenin vakfının oldukça uzun bir süre varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

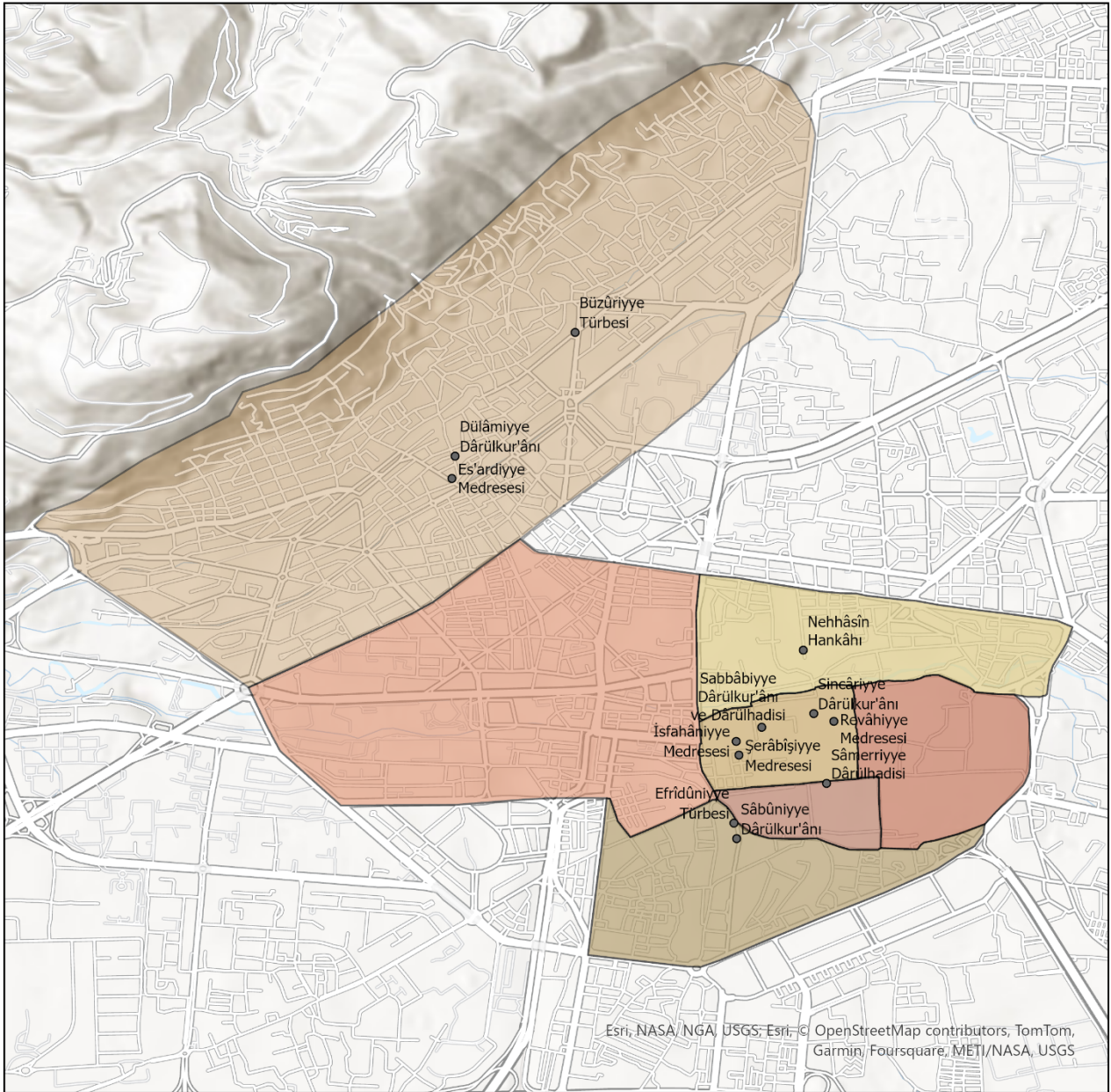
46 İbn Ebî Asrûn'un Nûreddin Zengî ve ardından Selâhaddin Eyyûbî ile kurduğu yakın ilişkiler ve üstlendiği ilmî ve kazâî vazifeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 75-76, 202, 217, 277-278.

47 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/398-399.

48 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 7-8. Kutbüddin el-Haydırî, Dımaşk'taki bu dârülkur'ânın yanı sıra Kahire'de Karâfe'de İmam Şâfiî'nin türbesinin yakınında bir türbe inşa ettirmiş, burada ibadet ve zikirle meşgul olacak dervişlere vakıfta bulunmuş ve vefat ettiğinde bu türbeye defnedilmiştir. Kutbüddin el-Haydırî'nin hayatı, ilmî ve meslekî kariyeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.), 9/117-124.

49 Nevevî'nin Revâhiyye Medresesi'nde kaldığı yıllar ve buradaki tahsil süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nail Okuyucu, "İslamî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 37-57.

50 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/265-275. İbn Kesîr, Zekiyyüddin İbn Revâha'nın büyük bir servete sahip olduğunu, Dımaşk'taki bu medresesinin bir benzerini Halep'te inşa ettirdiğini ve ömrünün sonlarında vefat edene dek Dımaşk'taki Revâhiyye Medresesi'nin doğu eyvanında ibadetle meşgul olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/156-157.

122K355 | Selçuklular'dan Osmanlılar'a
Dımaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri:
Nuaymi'nin Medrese Tarihi (1079-1516)

Proje Yürütücüsü
Doç. Dr. Harun Yılmaz
Proje Araştırmacısı
Dr. Öğr. Üyesi
Muhammet Enes Midilli
Proje Danışmanı
Doç. Dr. Yunus Uğur

Eşraf Tarafından Kurulan Eğitim Kurumları

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

TÜBİTAK

Bu proje TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

0 250 500 1.000
metre

Harita 7: Eşraf Tarafından Vakfedilen Eğitim Kurumları

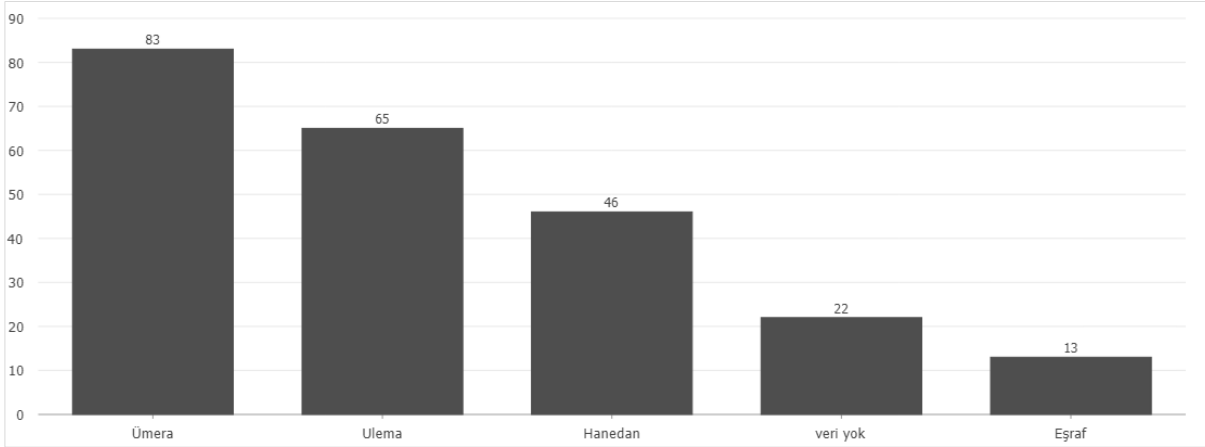
Dımaşk surlarının doğusunda Şâğûr bölgesinde yer alan Sâbûniyye Dârülkur'ân'ı ise 9. (15.) yüzyılın meşhur tüccarlarından Hâce⁵¹ Şihâbeddin İbnü's-Sâbûnî'nin (ö. 873/1468) vakfıdır. İnşasına 863 (1459) yılında başlanan ve 868 (1464) yılında faaliyete başlayan Sâbûniyye, dârülkur'ânın yanı sıra cuma namazı kılınan bir cami, çocukların eğitimi için bir mektep ve vâkıfın kendisi ile soyundan

51 Memlükler döneminde "hâce" unvanı, çoğunlukla sultanlar ve yüksek rütbeli emirlerle yakın ilişki içerisinde olan ve zaman zaman onlar adına ticari faaliyetler yürüten önde gelen varlıklı tacirlere verilen bir unvandır. Bk. Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 245; Takao Ito, "Careers and Activities of mamlûk Traders: Preliminary Prosopographical Research", *Studies on the History and Culture of the Mamluk Sultanate (1250-1517)*, ed. Stephan Conermann - Toru Miura (Göttingen: V&R Unipress - Bonn University Press, 2021), 230-235.

gelenlerin defnedildiği bir türbe olarak da işlev görmektedir.⁵² Nuaymî'nin medresenin vakfiyesinden alıntılacağı kısımlara göre vâkıf, kurumun nâzirliğini önce kendisine, ardından zürriyetinden geleceklere şart koşmuş, üç aylarda Buhârî'nin *es-Sahîh*'inin okunacağı bir ders vakfetmiş, bir hatip, bir imam ve altı müezzinin yanı sıra kayyım, bevvâb, ferrâş ve câbî gibi medresenin temizliği, bakımı ve güvenliğiyle ilgilenecek görevliler atamıştır. İmam olarak görev yapan kişinin on öğrenciye kıraat dersi vermesini şart koşmuş, imam için bir mesken (*kâ'a*) ve öğrenciler için hücreler (*halâvî*) inşa ettirmiştir. Ayrıca yapının doğusuna bir mektep ilave ettirerek burada eğitim alacak on çocuğa ve onlara ders verecek bir müeddibe tahsisat ayırmıştır. Nuaymî tarafından nakledilen ve İbnü's-Sâbûnî'nin kurumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakfettiği köyleri, tarım arazilerini, bostanları, hanları ve dükkanları kapsayan geniş liste, eşrafın eğitimdeki kurumsallaşma sürecine sağladığı finansal desteğe şahitlik etmektedir.⁵³

5. Sonuç Yerine: Mukayeseli Değerlendirme ve Mekânsal Analiz

Dımaşk eğitim kurumları hakkında Nuaymî'nin *ed-Dâris*'i üzerinden yapılan bu araştırmada eğitim kurumlarının kurucuları hanedan mensupları, ümerâ, ulemâ ve eşraf olmak üzere dört üst statü altında sistemli bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Buna göre ele alınan dönemde Dımaşk'ta inşa edilen eğitim kurumlarının 83'ü ümerâ, 65'i ulemâ, 46'sı hanedan mensupları ve 13'ü eşraf/tacirler tarafından kurulmuştur. Her ne kadar Nuaymî kurumların kurucularını sistemli bir şekilde kayıt altına almaya çalışsa da *ed-Dâris*'te 22 kurumun vâkıfı hakkında bilgi edinilememiştir (Grafik 2).

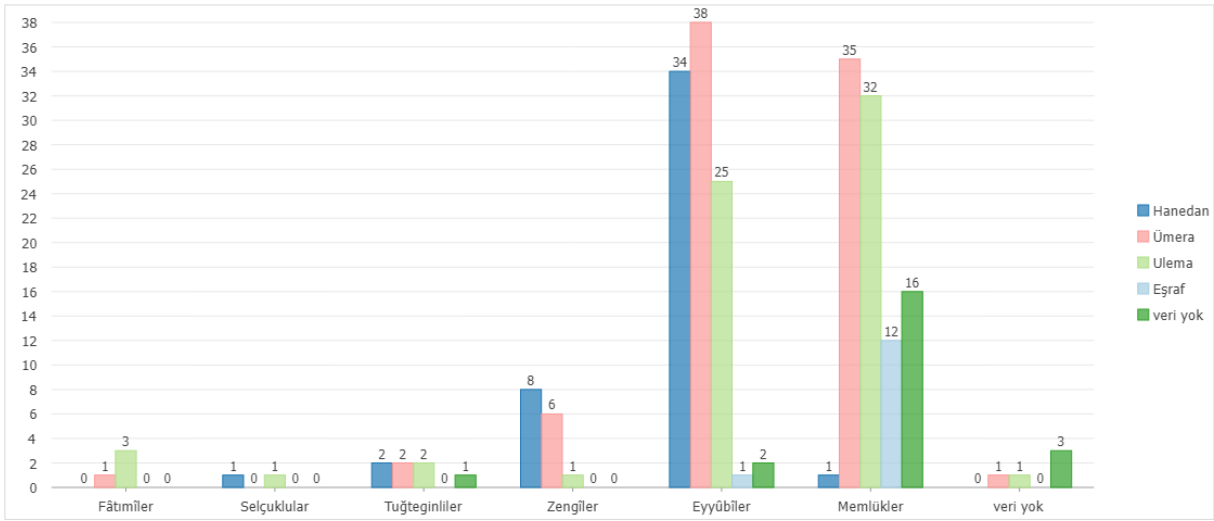

Grafik 2: Kurucu Tiplerine Göre Eğitim Kurumlarının Sayıları

Yukarıdaki veriler incelenen dönemde eğitim kurumlarının himayesinde sırasıyla ümerâ, ulemâ, hanedan mensupları ve eşrafın etkili olduğunu göstermektedir. Kurucular kronolojik bir çerçevede değerlendirildiğinde eğitim alanındaki kurumsallaşmanın başlangıç evresini teşkil eden Fâtımîler, Selçuklular ve Tuğteginliler döneminde kurum sayısı az olduğundan vâkıf tipleri arasında anlamlı bir fark görülmemektedir. Bununla birlikte Zengîler döneminde, Nûreddin Zengî'nin vakfettiği eğitim kurumları sebebiyle hanedan mensupları öne çıkmış, bunu ümerâ takip etmiştir. Eyyûbî hakimiyetinde melikler ve hanedana mensup kadınların vakıf faaliyetleri neticesinde hanedan mensupları (34) etkisini sürdürürken bu dönemde ümerâ (38) ve ulemâ (25) güçlü bir şekilde kurumsallaşma sürecine katkı sağlamıştır. Memlûkler dönemine gelindiğinde ise Kahire açık bir şekilde Mısır-Şam bölgesinin siyasi ve kültürel merkezi haline gelmiştir. Zengîler ve Eyyûbîler dönemiyle Memlûkler dönemi arasındaki en büyük farklılık hanedan mensuplarının etkinliğinde görülmektedir. Hanedan mensupları Zengîler döneminde 8, Eyyûbîler döneminde 34 kurum vakfederken Kahire'yi merkez edinen Memlûk sultanları Dımaşk'ta yalnızca bir eğitim kurumu inşa ettirmişlerdir. Bununla birlikte Eyyûbîler döneminde olduğu gibi Memlûkler döneminde de ümerâ (35) ve ulemânın (32) kurumsallaşma sürecine katkısı güçlü bir şekilde devam etmiş, ayrıca bu dönemde eşrafın vakıfları da (12) daha görünür hale gelmiştir (Grafik 3).

52 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/13-15. Sehâvî (ö. 902/1497), Şihâbeddin İbnü's-Sâbûnî'nin biyografisini verirken onun inşa ettirdiği bu kurumu, dârülkur'an değil cami olarak anmaktadır. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3/113.

53 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/14-17.

Grafik 3: Hanedanlara Göre Kurucu Tipleri ve Kurum Sayıları

Burada son olarak farklı sosyal statülere mensup kurucular tarafından inşa edilen eğitim kurumlarının Dımaşk'taki mekânsal dağılımına toplu bir şekilde bakılabilir. Ele alınan dönemde Dımaşk'ın merkezi, şehir surlarının içerisindeki saha ve özellikle sur içinin kuzeybatısındaki kale ve onun doğusundaki Emeviyye Camii arasındaki bölge olmuş, bununla birlikte zaman içerisinde şehir, surların dışına doğru güney, kuzey ve batı yönlerinde genişlemiştir. Emeviyye Camii bölgesi, Emeviyye Camii, caminin kuzeyindeki Bâbülfarâdis'e kadar olan bölge ve kale dahil şehrin batı surlarına kadar uzanan alanı ifade etmektedir ve bu bölge gerek siyasi gerekse ilmî açıdan şehrin en merkezî noktasını oluşturmaktadır. Sâlihiyye bölgesi ise 6. (12.) yüzyılda Hanbelî Benî Kudâme ailesinin Kudüs ve civarına yönelen Haçlılar'ın istilasından kaçarak Filistin bölgesinden Dımaşk'a gelmeleri ve neticede Nûreddin Zengî'nin izniyle Kâsiyûn Dağı'nın eteklerindeki Ebû Sâlih Mescidi etrafına yerleşmeleriyle kurulmuştur.⁵⁴ Burada bölgenin sembolü haline gelmiş Muzafferî Camii⁵⁵ ve Ömeriyye Medresesi'nin⁵⁶ yanı sıra Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde başka pek eğitim kurumu inşa edilmiştir. Şehir surlarının batısında Berada ve Banyas nehirlerinin kuzeyinde kalan bölge *eş-Şerefü'l-a'lâ*, güneyinde yer alan bölge ise *eş-Şerefü'l-ednâ* şeklinde isimlendirildiği için bu sahanın tamamı Şerefeyn olarak tanınmıştır.⁵⁷ Memlûkler döneminde şehir özellikle Emeviyye Camii ve Sâlihiyye'yi birbirine bağlayan bu bölgeye doğru genişlemiş, neticede Şerefeyn, Emeviyye Camii ve Sâlihiyye'den sonra Dımaşk'ta en fazla eğitim kurumunun inşa edildiği üçüncü bölge haline gelmiştir.

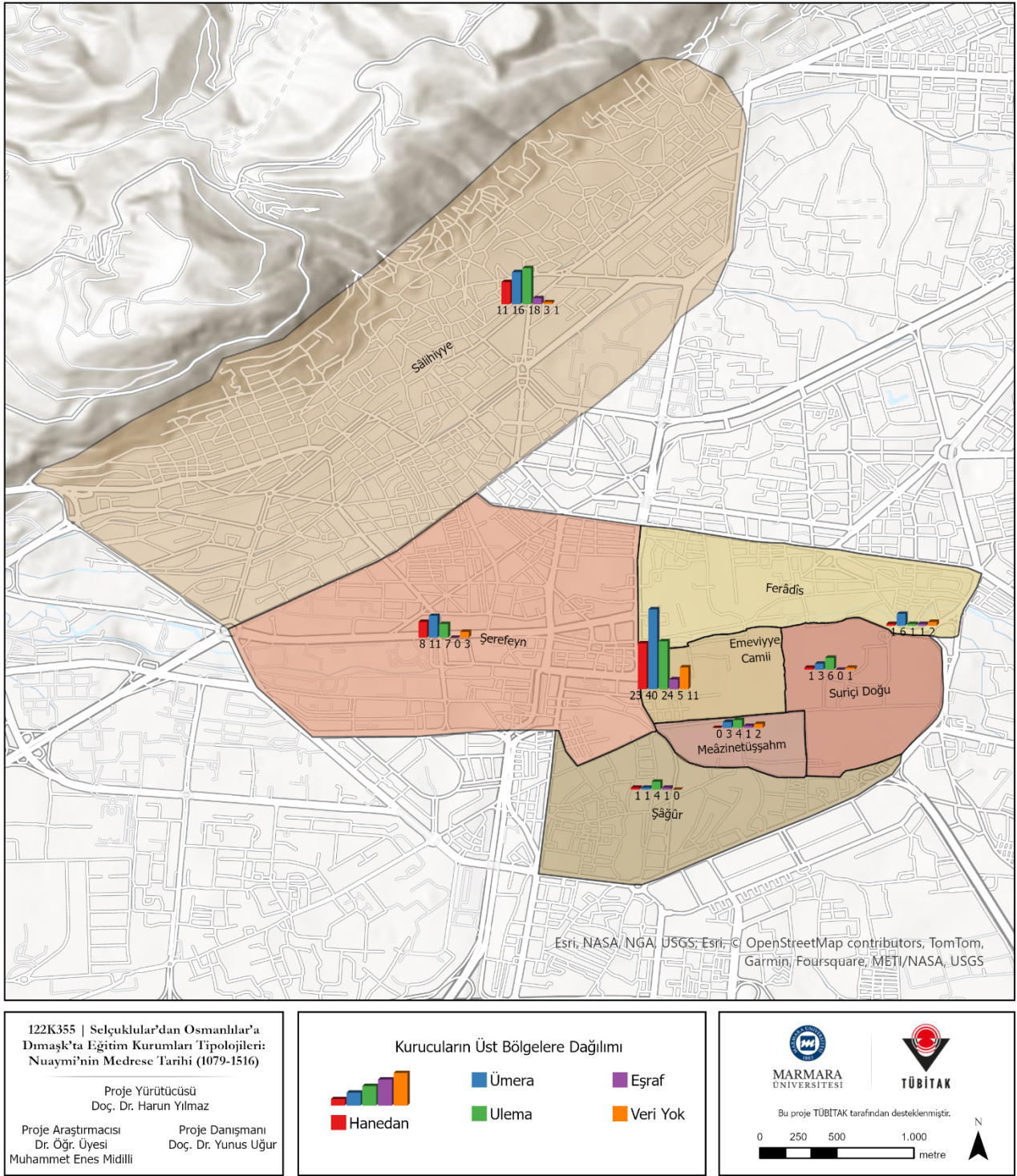
Harita 8'de görülebileceği üzere hanedan, ümerâ, ulemâ ve eşraf üst statülerinde yer alan vâkıfların tamamının kurumlarını inşa etmek üzere en çok tercih ettikleri yer Emeviyye Camii bölgesi olmuştur. Özellikle hanedan mensupları ve emîrlerden oluşan siyasi güç sahiplerinin kale ve Emeviyye Camii gibi şehrin siyasi ve kültürel merkezlerini ihtiva eden bu bölgeyi öncelikle söyledikleri söylenebilir. Diğer taraftan ümerâ ve ulemâ tiplerine mensup kurucuların Dımaşk'ta hemen her bölgede aktif oldukları görülmektedir. Ancak ulemâ tarafından vakfedilen eğitim kurumlarının daha ziyade Emeviyye Camii (24) ve Sâlihiyye (18) bölgelerinde yoğunlaştığına işaret edilmelidir. Bu tercihte muhtemelen ilk bölgenin şehrin en önemli dinî ve ilmî merkezi olan Emeviyye Camii'ne ev sahipliği yapması, Sâlihiyye bölgesinin ise doğrudan ulemâ tarafından kurulması ve ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir bölge olması etkili olmuştur.

54 Toru Miura, *Dynamism in the Urban Society of Damascus: The Sâlihiyya Quarter from the Twelfth to the Twentieth Centuries* (Leiden: Brill, 2015), 50-82; Muhammed Usume Onuş, *VI. ve VII. Asırlarda Dımaşk Hanbelîliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 52-61.

55 Bu caminin tarihi ve camideki ilmî faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Mutî el-Hâfız, *Câmî'u'l-Hanâbile el-Muzafferî bi-Sâlihiyyeti Dımaşk* (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006).

56 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/100-112.

57 Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-Târîhî* (Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1999), 2/66.

Harita 8: Kurucu Tipleri ve Eğitim Kurumlarının Bölgelere Göre Dağılımı

Sonuç olarak 5. (11.) yüzyıldan 10. (16.) yüzyıla uzanan dönemde Dimaşk eğitim kurumları toplumun farklı kesimlerinden ve farklı sosyal statülerden vâkıflar tarafından kurulmuştur. Nuaymî'nin *ed-Dâris*'inde kayıt altına aldığı bilgilere göre her eğitim kurumunun fizikî imkanları ve gelirleri aynı değildir. Varlıklı bâniler geniş bir tarım arazisini, bir köyü veya dükkanlardan müteşekkil bir hanı vakfederek büyük ve uzun ömürlü vakıflar kurarken ekonomik olarak daha mütevazî konumda olan bâniler ise sahip oldukları bir odayı, bir dükkânı veya küçük bir meyve bahçesini vakfederek Dimaşk'ta eğitim sahasındaki kurumsallaşmaya katkı sağlamışlardır. Bir eğitim kurumunun fizikî olarak ne kadar büyük, mimarî olarak ne kadar görkemli, vakıf gelirleri bakımından ne kadar zengin ve ulemâya sunduğu imkânların ne kadar geniş olduğunu belirleyen özelliklerin başında vâkıfın sosyal statüsü

gelmektedir. Dolayısıyla sultanlar ve yüksek rütbeli siyasî seçkinler tarafından vakfedilen kurumlar çoğunlukla diğerlerine kıyasla daha görkemli, bu kurumların ulemâya sunduğu imkanlar daha geniş olmuştur. Bununla birlikte âlimler, tacirler ve zanaatkarlardan oluşan eşraf gibi toplumun farklı kesimlerinden hayırsever vâkıflar tarafından kurulan muhtelif büyüklükteki eğitim müesseseleri, incelenen dönemde Dimaşk'ta geniş bir kurumlar ağının oluşmasına katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Almevî, Abdülbâsî. *Muhtasarı Tenbîhi't-tâlib ve irşâdi'd-dâris ilâ ahvâli dûrilkur'ân ve'l-hadîs ve'l-medâris*. Dimaşk: Dâru Sa'deddin, 2013.
- Bedrân, Abûlkâdir. *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1985.
- Berkey, Jonathan P. *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Chamberlain, Michael. *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Dûrî, Abdülazîz. "Emîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Kasım 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir--idareci>
- Gilbert, Joan Elizabeth. *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship*. Berkeley: University of California, Doktora Tezi, 1977.
- Gilbert, Joan Elizabeth. "Institutionalization of Muslim Scholarship and Professionalization of the 'Ulamâ' in Medieval Damascus". *Studia Islamica* 52 (1980), 105-134.
- Gregory, Ian N. – Ell, Paul S. *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship*. Cambridge University Press, 2007.
- Hâfiz, Muhammed Mutî. *Câmî'u'l-Hanâbile el-Muzafferî bi-Sâlihiyyeti Dimaşk*. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Hamza, Hani. *The Northern Cemetery of Cairo*. Kahire: American University in Cairo Press, 2001.
- Homerin, T. H. Emil. "Saving Muslim Souls: The Khânqâh and the Sufi Duty in Mamluk Lands", *Mamlûk Studies Review* 3 (1999), 59-85.
- Humphreys, R. Stephen. *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*. Albany: State University of New York Press, 1977.
- Humphreys, R. Stephen. "Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus". *Muqarnas* 11 (1994), 35-54.
- Igarashi, Daisuke. "Madrasahs, Their Shaykhs, and the Civilian Founder: The Bâsiṭiyah Madrasahs in the Mamlûk Era". *Orient* 48 (2013), 79-94.
- Ito, Takao. "Careers and Activities of Mamlûk Traders: Preliminary Prosopographical Research". *Studies on the History and Culture of the Mamluk Sultanate (1250-1517)*. ed. Stephan Conermann – Toru Miura. 229-245. Göttingen: V&R Unipress – Bonn University Press, 2021.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Dâru Hicr, 1997.
- İbn Tolun, Şemseddin Muhammed b. Ali. *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*. thk. Muhammed Ahmed Dehmân. Dimaşk: Matbû'atu Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1980.
- Leiser, Gary. "The Endowment of the Al-Zahiriyya in Damascus". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27/1 (1984), 33-55. <https://doi.org/10.2307/3631936>
- Ma'rûf, Naci. *Medâris kable'n-Nizâmiyye*. Bağdad: Matbaatu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1973.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hitâti ve'l-âsâr*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 6 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2013.
- Midilli, Muhammed Enes. "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.
- Midilli, Muhammed Enes. *Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Miura, Toru. *Dynamism in the Urban Society of Damascus: The Şâlihiyya Quarter from the Twelfth to the Twentieth Centuries*. Leiden: Brill, 2015.
- Nu'aymî, Ebû'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. thk. Cafer el-Hasenî. 2 Cilt. Dimaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948.
- Okuyucu, Nail. "İslamî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî". *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 29-181. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Onuş, Muhammed Usame. *VI. ve VII. Asırlarda Dimaşk Hanbelîliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özkan, Halit. "Hocaya Adanmış Bir Ömür: İbn Hacer ve İbn Hızır Bağlamında Memlûklerde Ulema Arası Himaye İlişkileri". *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024), 1-32.
- Petry, Carl F. *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Petry, Carl F. *The Mamluk Sultanate: A History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.

- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.
- Şihâbî, Kuteybe. *Mu'cemü Dımaşk et-Târîhî*. 3 Cilt. Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1999.
- Şümeysânî, Hasan. *Medârisü Dımaşk fî 'asri'l-Eyyûbî*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983.
- Tomar, Cengiz. "Nuaymî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuaymi>
- Yılmaz, Harun. "Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/40 (2016), 33-70.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Makale Bilgi Formu

Yazarın Notu: "Araştırmacısı olduğum 'Selçuklular'dan Osmanlılar'a Dımaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymî'nin Medrese Tarihi (1079-1516)' isimli 122K355 numaralı TÜBİTAK projesinin yürütücüsü Harun Yılmaz'a, proje danışmanı Yunus Uğur'a ve bu çalışmayı dikkatli bir şekilde okuyarak kıymetli eleştirilerini ve katkılarını paylaşan Halit Özkan'a teşekkür ederim."

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu çalışma "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Dımaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymî'nin Medrese Tarihi (1079-1516)" başlıklı 122K355 numaralı TÜBİTAK projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.